

13–14. századi megkülönböztető neveink¹ egy rétegeről (Csonkításra vagy más eredetű fogyatékhosszra utaló neveink)

NÉMETH MIKÓS

Mottó: NOMEN EST OMEN,
MUTATIS MUTANDIS: OMEN EST NOMEN

Egy kevésbé ismert szólásunk eredetének, művelődéstörténeti hátterének, elterjedtségének feltárását célzó munkámban találkoztam először az itt tárgyalandó névtani kérdésekkel. Mivel majdani, nagyobb terjedelmű dolgozatomban érvrendszerében kiemelten fontos helyet foglal el az Árpád-, illetve Anjou-kor magyar névanyagának egy kis rétege, úgy gondolom, érdemes és szükséges névtani vizsgálatot végezni. Ez a vizsgálat lesz jelen munkám tárgya, a szűkebben vett téma pedig a testi fogyatékhosszra, illetve főleg a csonkításos büntetésekre utaló 13., de főleg a 14. századi magyar megkülönböztető neveink. Jogtörténeti vizsgálódást is végezve arra szeretnék választ kapni, hogy kapcsolatba hozható-e ez a fajta törvénykezési gyakorlat a magyar megkülönböztető, majd családnévek kialakulásával, miért vesztek ki (teljesen) mára a — föltevésem szerint — csonkítással összefüggésbe hozható családnévek. Bizonyos helyeken (ahol adat van rá) azt is vizsgálni fogom, milyen foglalkozású volt az ilyen megkülönböztető névvel rendelkező személy, sőt az is érdekel, meddig mutatható ki a magyar törvénykezési gyakorlatban a csonkításos büntetési formák számottevő jelenléte. A vizsgálódások körén kívül esik az a jogtörténeti kérdés, hogy honnan kerültek a magyar büntetőjogba a későbbiekben érintendő, mai szemmel drasztikus büntetések, és az az igen fontos, de ennyi adattal el nem dönthető dilemma: egy-egy adott név (esetleg névcsoport) családnévvé vált-e már, vagy még inkább a ragadványnévhez áll közelebb. A családnév döntő kritériumának azt tartják — és tartom én is —, hogy öröklődik. Egy-egy név öröklődő vagy nem öröklődő voltának eldöntéséhez azonban a család, illetve rokoni kör névanyagából minimálisan két adatra van szükség — ez optimális esetben az apa és a fiú megkülönböztető neve volna. Ha e két név alakilag egybeesik, talán már joggal beszélhetünk családnévről. Persze ha mondjuk két testvér viseli az „Orrathlan” megkülönböztető nevet, abból is nyilvánvalóan következik, hogy ez a név öröklött, tehát egyszersmind családnév vagy kvázi családnév is. Annak ugyanis igen-igen kicsi a valószínűsége, hogy két testvér rendelkezék a névként funkcionáló tulajdonsággal, azaz hogy mindketten valós testi tulajdonságaik alapján kapták volna nevüket. Persze főnnáll annak a lehetősége is, hogy az egyik testvér valós tulajdonsága, míg a másik egyszerű átvitel révén kapja megkülönböztető nevét — valahogy így: „az Orrathlan Janus és testvére, azaz Orrathlanék”. Ezért állíthatjuk, hogy a legtisztább eset az, amikor az apa és a fiú

¹ A „megkülönböztető név” kifejezést terminus technikusként használom, abban az értelemben, ahogyan azt FEHÉRTÓI KATALIN: „A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek” c. munkájában (Nytud. Ért. 68. Bp. 1969.) meghatározta: megkülönböztető név „minden olyan kételemű név, melynek második eleme magyarnak tűnik (kereszt-név, helynév, köznév), dictusszal vagy anélkül kapcsolódik az egyelemű névhez, azonban *filius* és *de* szócska felhasználása nélkül”.

kételemű nevét is ismerjük. Az ilyen „vegytiszta” esetek azonban a korabeli magyarországi írásbeliség kezdetleges voltát ismerve igen-igen ritkák: ha egy család föltűnik egy oklevélben — mondjuk birtokadományozás folytán —, igen kevésbé valószínű, hogy akár néhány év, akár néhány évtized múlva újabb oklevélben látjuk viszont. (A fenti okok miatt nem vállalkozom arra, hogy eldöntsem, mikor van szó családnévről, hiszen e névtípus kialakulása FEHÉRTÓI KATALIN és más kutatók szerint is mintegy 250 évig tartott: a „13. század közepe és a 15. század vége között zajlott le”.²)

További probléma, hogy nem mindig tudjuk eldönteni, milyen okokból bekövetkezett csonkaságra, testi fogyatékosra utal egy-egy megkülönböztető név: veleszületett testi hibára avagy csonkításos büntetésre, esetleg (és ennek igen nagy a valószínűsége) valamilyen feudális ütközetben szerzett fogyatékosra utal-e mondjuk az „Arczuldágot” név. Hiszen az egyén (természetesen nem feltétlenül az oklevélben szereplő) szert tetetett a nevével jelzett fogyatékosra

- születési sérülés, deformáció
- valamilyen megbélyegzéses csonkításos büntetés
- legnagyobb valószínűséggel: fegyveres közelharc

révén. Nem vállalkozhatom minden egyes esetben a névként használt tulajdonság eredetének eldöntésére, de lesznek esetek, amikor a kérdés igen kis hibaszázalékkal eldönthető. Hiszen legfontosabb az olyan, testi büntetésre visszavezethető tulajdonságok felkutatása lenne számunkra, melyeket tulajdonnevesült formájukban őriztek meg számunkra az oklevelek. Nem szabad elfelejteni, hogy a megkülönböztető név használatát az egyértelműség igénye kényszerítette ki, így igyekeztek (a „névadók”) az egyén legjellemzőbb tulajdonságát megkülönböztetésül neve elé helyezni.

Hogyan illeszthetők az általunk tárgyalt megkülönböztető nevek a nevek egészének rendszerébe? PAIS DEZSŐ³ a korai időszak (13. század vége, 14. század eleje) névadásában legjelentősebbnek az általa kezdetleges nevek csoportjának nevezett tartja, ennek alcsoportjai az ő jelentéstani osztályozása szerint:

- I. 1. Testalkat és a szervezet általában
2. Egyes testrészek
3. Haj- és bőrszínről vett nevek
4. Az egyes testrészekben vélt fogyatékosságok
5. Fajfenntartás
6. Életkor
- II. Rokoni viszonyra utaló nevek (sok a kicsinyítő képzős alak)
- III. Állatnevek:
 1. Jellembeli rokonság miatt
 2. Totemállattal összefüggők stb.
- VII. Jellemnevek

PAIS DEZSŐ másik nagy „névhalmaza” a 13. század után válik dominánssá, és ő a rendszeres munka nyomán felsarjadzó művelődés tárgyköréből felvett neveknékv hívja őket cikke egy helyén. Bennünket a „kezdetleges nevek” I/4. csoportja érdekel közelebbről. Mivel PAIS rendszerében is külön halmazt alkotnak a testi fogyatékosra jelentő neveink, talán altípusként kezeltem ezt a névréteget. Amit szeretnék: tovább differenciálni ezt a csoportot, de legalábbis kiemelni belőle azt a réteget, amely a kor — mai szemmel embertelen — büntetőjogi módszereire utalhat. PAIS DEZSŐ a következő megkülönböztető neveket (ő még természetesen nem nevezte így őket) sorolja az I/4. csoportba:

² FEHÉRTÓI KATALIN: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek (Nytud. Ért. 68. Bp. 1969.)

³ PAIS DEZSŐ: Régi személyneveink jelentéstana (MNY. XVIII. (1922) 1—3.)

1. 1211: *Vocu, Voci*
Várad Regestrum: *Voca*
1252: *Wacha*
'vak'
2. 1198: *sukete* — nőnév;
jelentése: 'süket'
3. 1211: *Finta* (ez ma is élő családnév)
1271: *Fyntur*
jelentése: 1. 'fitos orrú'; 2. 'elfintorodott képű'
4. 1227: *Churba*
jelentése: 'csorba' — a fogak hiányára utal;
(A fenti példák és jelentésmeghatározások P. D. cikkéből valók.)

A mi vizsgálódásunkhoz illenek PAIS példái, de találunk az oklevéltárakban számtalan még érdekesebbet, a sérülésre, fogyatékosra közvetlenebbül utalót is:

1. 1272—90: *Tributum de Orrathlanheda sit ab antiquo institutum*.⁴
2. 1376: *Jacobus dictus Orrothlan*.⁵
3. 1431: *Clemens Orothlan* (így kétszer)⁶
4. 1449: *Antonio Orrothlan*.⁷
5. 1484: *Kosma Orrothlan*.⁸
6. 1351: *Fylethlen szn*.⁹
Bővebben: *Thomam dictum fylethlen*.¹⁰
7. 1469: *Symon Fylethlen*.¹¹
8. 1376: *Posa et Jacobus (!) dictus Orrothlan ... filii videlicet Andree*.¹²
9. 1484: *Arczulvágott László*.¹³
10. 1440: *Sántha István*.¹⁴
11. 1389: *Petrus dictus Agyarlan*.¹⁵
12. A koronatanú, akire elméletemet építem:
1364: *„Paulus dictus Zagurwag on alio nomine filethlenpál” (!)*.¹⁶

⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára: Jankovich családi levéltár

⁵ Zala vármegye története. Oklevéltár (szerk.: Nagy Imre, Véghegy Dezső, Nagy Gyula, Bp. 1886. és 1890. II. kötet 137.)

⁶ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. (Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. I—V. k. Bp. 1882—1897. II. k. 141.)

⁷ A hg. Batthyány család körmendi levéltára (484.)

⁸ OL (D. 18 973)

⁹ Az adatot először Jakubovich Emil közli A MNy. X. évf.-ban (79.). Lelőhelye: a Magyar Nemzeti Múzeumban a Véghegy család levéltára. Azért közli Jakubovich, mert a Magyar Oklevél Szótár legrégibb adata 1364-ből való e szóra.

¹⁰ Az adatot először Jakubovich Emil közli A MNy. X. évf.-ban (79.). Lelőhelye: a Magyar Nemzeti Múzeumban a Véghegy család levéltára. Azért közli Jakubovich, mert a Magyar Oklevél Szótár legrégibb adata 1364-ből való e szóra.

¹¹ OL (D. 32 365)

¹² Zala vármegye története (137—138.)

¹³ Nyr. V. évf. 509—511 (PESTY FRIGYES: Nyelvtörténeti adatok, ezen belül: okiratbeli személynevek. A történész Pesty hozza a szerinte értékes nyelvtörténeti adatokat)

¹⁴ I. 12. pont!

¹⁵ Zsigmond-kori Oklevéltár I. (összeállította: Mályusz Elemér, Bp. 1951—52.)

¹⁶ Zichy Okmánytár III. (237.)

Ezek az oklevelekben előforduló nevek alkotják elméletem adatbázisát. Véleményem szerint a megkülönböztető nevek csoportján belül van egy olyan névréteg a 13–15. században, melynek egy része vitathatatlanul a kor elterjedt csonkításos büntetéseiére utal. A másik rész valószínűleg a hadakozás közben szerzett testi fogyatékosagra vezethető vissza, mely fogyatékoság egyedi, szörnyű jellegénél fogva az adott személy legjellemzőbb megkülönböztető ismérve lett környezete számára, és ilyen módon lassan lexikalizálódott, megindult a tulajdonnévvé válás útján.

Az orratlanságra, illetve fületlenségre mutató példáink gyakorlatilag kizárják annak a lehetőségét, hogy születési rendellenességről volna szó ezekben az esetekben. Igaz, lehetséges, hogy valamennyi ember, aki rendelkezett a nevekkel jelölt tulajdonsággal, és így efféle furcsa megkülönböztető névre tett szert, csatatéren, fegyveres harcokban vált csúf testi fogyatékosá. Ennek azonban ellentmond több olyan tény, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül.

I. Az orr, illetve a fül hiányára utaló neveknek viszonylag nagy a számuk, hiszen pár ezer névre vetítve (ennyit ismerünk a korból kételemű neveink közül) jelentős ez a kilenc biztos adat. Nem beszélve arról, hogy „kezetlen” vagy „lábatlan” adatot nem sikerült találni. Pedig a feudális kor közelharcában a végtag, mindenekelőtt a kardot vagy más fegyvert tartó kéz jóval nagyobb veszélyben volt, mint az orr vagy a fül.

II. A jogtörténet bizonyossága szerint nem ismeretlen a magyar feudális jogban (egészen a 18. század első feléig!) a csonkításos büntetés, gyakori egy-egy időszakban a fül- és orrcsonkítás is. Esetünkben természetesen azok az adatok legsúlyosabbak, melyek a megkülönböztető nevek kialakulásának korszakára vonatkoznak. Nézzük hát meg, mit mondanak a történeti források! Célszerű ezeket időrendben áttekinteni.

A) I. ISTVÁN II. törvénykönyve

39. fejezet

Az első lopásról, mit szolgál követ el

„Valamely szolgál először követend el lopást, adja vissza, a mit lopott, és váltsa meg orrát öt tinóval, ha tudja: ha pedig nem, vágják le.”¹⁷

Annak büntetéséről, aki második vagy harmad ízben lop

„Ha vágott orral újra lop, váltsa meg fülét öt tinóval, ha tudja, ha pedig nem, vágják le a füleit.”¹⁸

B) I. LÁSZLÓ II. törvénykönyve (1077 körül)

2. pont: A rabszolga tolvajlásáról

„Ha a rabszolga lopás bűnében találtatik, ne válthassa meg orrát fizetéssel, kivéve, ha az egyházbá menekül vagy a király udvarába vagy a püspök lábához, és ha idemenekül, az aki őrizte, ne részesüljön a tolvaj vagyonából. Ha pedig másodszor lop: akasszák föl.”¹⁹

C) THURÓCZY JÁNOS: A magyarok krónikája

A mű 1488. március 20-án jelent meg először Brűnben. A szerző kompilatív módon alkotta, fölhasználta a saját kora előtti korokra vonatkozó ősi elbeszélő forrásokat. A Károly Róbert korára vonatkozó rész János minorita művére vezethető vissza. Álljon itt a műnek „Felicián gonoszsága és vad kegyetlensége” című fejezetéből egy részlet:

„[Felicián] Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szűzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy a fogai kilátszottak, és a kezéről négy ujjat vágtak le, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd sok város utcáin végighurcolták lóháton, és kényszerítették a szerencsétlent, hogy e szavakat kiáltja: »Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!«”.

Mivel a krónikaírók kedvelt eljárása, hogy saját korukat vetítik a múltba, de ezt fordítva sosem teszik, ezért tényként elfogadhatjuk, hogy így büntették a merénylő Felicián lányát. (Őt magát már nem tudták,

¹⁷ Szöveggyűjtemény a magyar történelem forrásaiból (szerk.: Nagy József, Tk. Bp. 1875.)

¹⁸ Uo.

¹⁹ Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I. (szerk.: Balla Ilona és Rottler Ferenc. Tk. Bp. 1972.)

mert a helyszínen lekaszbolták a király testőrei, így csak a királynét sebesítette meg.) Ha tehát nem is volt erre írásban rögzített büntetés, így toroltak meg egy király elleni merényletet az Anjou-korban.

Mit bizonyítanak ezek a középkori források? Államalapító királyunk és Szent László idejében is a magántulajdon elleni büntetéseket büntették — többek között az orr és a fül levágásával. Érthető módon, hiszen a magántulajdon tisztelete még nem örvendhetett túl nagy népszerűségnek a lélekben még törzsi—nemzeti szinten élő társadalomban.

I. I. István korában a szolgarendűek magántulajdon elleni vétsége esetén az orr levágása (vagy pénzzel történő nagy összegű megváltása) a legenyhébb büntetés — a visszaeső bűnösökre már nem is alkalmazták. Ennek a ténynek pedig egyenes következménye, hogy a tolvaj szolgák közül legtöbben orruk elvesztésével bűnhődtek, hiszen ez a büntetés az első fokozat. Ilyen következményekkel pedig nyilván jóval kevesebb volt a visszaeső tolvaj, mint az először rajtakapott. Mivel pedig a magántulajdon tisztelete nem volt még szokásszerű, viszonylag sok ember élhetett orr nélkül az országban — egy ilyen elcsúfított arc megpillantása pedig mindig döbbenetet kelt.

Szent László korában a büntetéseknek (szintén a tolvajlásról van szó) még nagyobb részét teszi ki az orr levágása, hiszen amelyik (rab)szolga lop, azt vagy orrának elvesztésére, vagy — ha visszaeső — felakasztásra ítélik. Hiányzik már a fül levágása mint közbülső fokozat: az emberek már „csak” orrukat féltik, ha először vétkeznek, illetve életüket — ha visszaeső bűnösök.

A XI. században tehát a csonkítás az egyik leggyakoribb (bár nem tudjuk, milyen következetességgel betartott) büntetési forma a társadalom legszélesebb tömegeire, a szolgarendűekre vonatkozóan. A csonkítás következtében kialakult rút, szokatlan külső egyrészt elég megdöbbentő lehetett, másrészt talán legjobb lehetősége az egyén megkülönböztetésének, a többiekől való elhatárolásnak.

Az elnevezés motivációt jól példázza egy Baranya megyei, ma is élő helynév: „2980. Kubánymalom: *Fületelem* malom: Zrínyi malom. Vízialom volt. Egyik tulajdonosának lefagyott a füle”²⁰. A szokásostól, a „normálistól” való eltérés tehát annyira megdöbbentő, hogy elegendő motivációt jelent egy ragadványnév kitalálására. Ez a fajta ragadványnév tökéletesen megfelel a névvel (támpontként: a ragadványnévvel) szembeni elvárásoknak, ti. hogy a többi elnevezettől világosan, egyértelműen megkülönböztessen, és (ez következik az előbbi elvárásból) éppen ezért törekedjék az egyén legjellemzőbb tulajdonságának megragadására.

D) A csonkításos büntetéseknek, az orr, a fül, a végtagok levágásának nincs azonban vége a XV. században, mert a XVIII. század elejéről is vannak meglétüket bizonyító jogtörténeti forrásaink:

1. „Kecskemét városának nem lévén hóhérja, 1725. március hó 9-én a budai hóherral, Hamberger Sándorral kötött szerződést az akasztás, lefejezés, kerékbetörés vagy bármi névvel nevezhető egyszerű kivégzés díját személyenként 10 forintban állapítván meg.

Ha azonban az elítélt boszorkányt vagy más valakit nem csak lefejezni, hanem megégetni is kellett, azért 15 forint járt neki. A kisebb vagy nagyobb kínzás, kiséprűzés, orr- és fül-levágás [kiemelés tőlem!], hátégetés stb. díja személyenként 3 forint volt.”²¹

A hóhér „bérlistáján” szerepel az orr- és fülcsonkítás, ezek tehát elméletileg a 18. század első felében is létező büntetési formák voltak. Más kérdés, hogy a hazai törvénykezési gyakorlat általában más szervek csonkítását részesítette előnyben, olyanokét, amelyekre viszont a vizsgált korai névanyag nem utal:

— a nyelv kivágása, bélyegzése, a későbbiekben pénzbeli megváltása: a nyelvváltás (rágalmazás esetén alkalmazták);

— férfiaknál a kasztrálás; (Ezt házasságtörés, paráználkodás esetén alkalmazták).

2. Följegyzés 1707-ből: „Pálfi rácainak hogy órokat, füleket az ellenség elvagdalta: jó reménységünk abból lehet.”²²

²⁰ Baranya megye földrajzi nevei I. (Baranya Megyei Levéltár, Pécs 1982. 788.)

²¹ VAJNA KÁROLY: Hazai régi büntetések II. (Bp. 1907. 221.) A szerző megjegyzése e részhez: „Dr. Szilády Károly v. főlevéltárnok közlése” (lábjegyzetben).

²² THALY KÁLMÁN: Gr. Esterházy Antal Kurucz Generális Tábori Könyve 1706—1709. (Bp. 1901. MTA)

3. Széll Farkas a debreceni városi jogról szóló munkájában a következők írja: „Legrégibb büntetéseinkben a testcsonkító büntetések közül a megvakítással, kéz-, fül- és orrlevágással találkozunk.”²³

A debreceni jog Széll forrásai szerint — amelyek 1547-nél korábbi időkre nem nyúlnak vissza — nem ismertek a fentebb említett büntetéseket. Viszont alkalmaz olyan testcsonkító büntetéseket, amelyeket Árpád-házi uralkodóink törvénykönyvei nem ismertek. Erre hozza példának Széll a már említett nyelvkimetszést és a már Árpád-kori királyaink által is alkalmazott „kézelvágást”, melyre Debrecenben 1721-ből ismeretes az utolsó eset.

Az Árpád-kori kézelvágás tehát fél évezred múlva is tovább él, míg a korábban ismert orrcsonkításra, füllevágásra a debreceni jogban nem találunk példát.

Az Árpád-korban általánosan elterjedt lehetett az orr és fül csonkítása bizonyos vétségek elkövetése esetén. Mivel a megkülönböztető nevek kialakulása éppen erre a korra esik, feltételezhető, hogy a „furcsa” megkülönböztető nevek egy-egy kodifikált büntetési forma eredményeképpen kialakult testi fogyatékosságra vezethetők vissza. Feltűnő ugyanis, hogy milyen nagy arányban találunk a csonkaságra utaló megkülönböztető nevek között az orr és fül hiányára mutatókat. Márpedig (és ezt már említettem) véleményem szerint jóval nagyobb az esélye egy végtag (mindenekelőtt a kardot tartó kéz) elvesztésének a feudális közelharcban, mint akár az orr, akár a fül levágásának. A nevekben tükröződő csonkaságok, fogyatékosságok tehát véleményem szerint elsősorban testi büntetésekre vezethetők vissza. Persze az „Agyatlan” valószínűleg nem ilyen: ez afféle kedveskedő ragadványneve lehetett egy nem túl jó szellemi képességű jobbágyanak.

A megkülönböztető nevekben belül a csonkításra utalók száma nagy. Ennek két oka lehet:

- a legszélesebb társadalmi réteget, a szolgarendűket fenyegették az ilyen durva büntetések;
- a törvények által szabályozott büntetési formákban belül is domináns (egy évszázadon keresztül írott forrásokban kimutathatóan, a későbbiekre nincs adat) az orr és fül levágása. A 11. századi forrásbőség ellenére sem tudok lemondani arról a feltevésről, hogy e két csonkítási forma a 12. és — nyilván kisebb elterjedtséggel — a 13. században is továbbélt. A Zách Felicián-féle eset részint azt bizonyítja, hogy ekkor már (legalábbis a király környezetében — ne feledjük a tartományurasság intézményét, mely kodifikált önálló törvénykezést is jelent!) nem tartozott az arc csonkítása a szokásos büntetési formák közé, részint pedig azt, hogy mégsem feledték el az ilyen brutális büntetéseket. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a 18. század első negyedének városi joga Debrecenben és Kecskeméten.

A tárgyalta, csonkításra utaló megkülönböztető nevek viselői szinte valamennyien a társadalom alsó, legszélesebb rétegeihez tartozhattak. Ezt több tény támasztja alá. Először is a büntetéseknek e szigorú formái mindig a szolgarendűkre vonatkoztak, a társadalom „szabad” elemeire sosem. Másrészt tegyük fel, hogy a 13. században valamilyen kollektív adományozás révén nemességet kap egy „Orrothlan” megkülönböztető nevű egyén, mondjuk Petrus Orrothlan. Ő az uralkodó osztályok szokásaihoz, gondolkodásmódjához igazodván rögtön igyekezni fog, hogy minél korábbi (fiktív) őskort mutasson ki a dicső múltban, és első dolga, hogy elfelejtse és elfelejttesse azt a megkülönböztető nevet, mellyel őt jelölik, és amely (legalábbis a kortárs számára egyértelműen) nem becsületes életmódra, valamilyen általa elkövetett bűntettre utal.

Hogy mára már kivesztek az Orrothlan és Fylethlen típusú nevek (egyet sem találunk a mai névanyagban), az éppen annak tudható be, hogy viselőik — akarva-akaratlanul — szégyenbélyegként is viselik őket, és az e nevekben rejlő jelentéstartalom egyetlen emberben sem támaszt pozitív képzeteket. Arról se feledkezzünk meg, hogy furcsák, abszurdnak hatnak ezek a nevek. Kiveszésük legfontosabb okát azonban abban látom, hogy közvetve negatív morális tartalomra utalnak.

II. Hátravan még az egyik fő bizonyíték ismertetése. Mit is szeretnék ezzel az egy névvel alátámasztani? Azt, hogy a tárgyalta ragadványnevek és megkülönböztető nevek jó része büntetésre utal, amint az adott esetben ez teljes bizonyossággal állítható; és azt is, hogy a XIV. században is alkalmazták a már tárgyalta csonkításos büntetéseket, bár erre cáfolhatatlan írott forrás nincs. Ne feledjük, ez a század a megkülönböztető nevek kialakulásában kiemelkedő fontosságú!

²³ SZÉLL FARKAS: Testi büntetések a Debrecen városi régi jogban (Debrecen 1903.)

Az adat: „Paulum dictum *Zagyurwagon* alio nomine *filelenpál*”²⁴ 1364. Nyilvánvaló, hogy egy gonosztevével van dolgunk, ezt sem PESTY FRIGYES²⁵, sem FEHÉRTÓI KATALIN²⁶, sem más nem vitatja. A *Zagyurwagon* átírva mai alakra: *Szatyorvágó*. Mivel a név gonosztevők nevei között fordul elő, és mivel jelentésánál máshogyan nem közelíthető meg, nyilvánvaló, hogy ez a név „foglalkozásra” utal, ahogyan azt az előbb említett két szerző is tartja. Ennek az úriembernek a foglalkozása, melyet hivatásszerűen űz: a tolvajlás. Ma talán *zsebes*-nek neveznénk. De van neki egy másik, szintén magyar megkülönböztető neve is, mely tulajdonságra utal: a *filelenpál*, mai átírással Fületlen Pál. Szinte bizonyos, hogy a második megkülönböztető név valós, tényleges tulajdonságra utal, vagyis ez a betyár valóban elveszthette egyik vagy mindkét fülét. Mert különben mi szükség volna egy második megkülönböztető névre? Persze életmódjából következően szüksége lehetett egy másik névre is, hogy ne derüljön ki róla rögtön a foglalkozása, de másodikként ilyen nevet csak olyan egyén kaphat, aki valóban nem rendelkezett fülkagylóval. Hiszen a végtelen számú lehetséges megkülönböztető névből miért éppen a *filelent* kapta volna? Ez ellentmond a valószínűségnek (ha nem tényleges hiányosságra utaló névről van szó) és a névadás logikájának is, amelynek legfőbb célja a megkülönböztetés. Öröklött név sem lehet a „*filelen*”, hiszen inkább járulékos elemként, az ablativusban álló „másik néven” kifejezéssel kapcsolódik az első névhez. Ha pedig a forrásban említett személy egyszerre tolvaj és testi fogyatékos (ráadásul olyan szerve hiányzik, amelyetől előszeretettel fosztották meg a tolvajokat a törvények tanúbizonysága szerint), akkor nyilvánvaló a következtetés: Pál foglalkozása következtében, egy rosszul leplezett büntény nyomán veszíthette el fülét!

A név tehát csonkításra utal (amint azt korábban is sejtettük a hasonló nevekkel), és bizonyítja, hogy a tárgyalt büntetési forma a XIV. század második felében létezett.

III. Jelentéstani, grammatikai érvek

1. Kiindulási alapként elfogadom azt, hogy a nyelv csak olyan jelenségeknek hoz létre egy szóalakot, azaz olyan jelenségeket nevez el, amelyek léteznek, legalábbis egy adott korban léteznek tekintetnek. (Ebben az értelemben realista Shakespeare: hiszen az ő korában a vészbanyák nem fiktív alakok, hanem a társadalmi tudat szerint a létező világ létező elemei.)

Márpedig legrégebbi szótáraink is ismerik pl. az „*orraltan*” szót:

A) „*Orrathan, orrotlan*: carens naso”²⁷

B) „*Orratlan, orrotlan*: der keine Nase hat”²⁸

2. Ennél súlyosabb jelentéstani, grammatikai érv is van mellett, hogy az orr levágása például hosszú évszázadokon át bevett szokás volt: egyetlen szóval fejezték ki a magyarországi frott forrásokban és így a nagyszótárakban is, hogy 'valakinek az orrát levágja', egyetlen lexikalizálódott elemmel: az *orraltan* igével. Ezt az ígét ma már egyszeri, furcsa alkotásnak érezzük, nyelvértékünk szerint nem része a lexikalizálódott magyar szóalakok halmazának. Mivel hosszú ideje nem mindennapos dolog a vele jelölt cselekvés, büntetés, a szó is kikopott a magyar nyelvből. De régi szótáraink önálló lexémának tekintették:

²⁴ 1.: 15. pont!

²⁵ 1.: 12. pont!

²⁶ FEHÉRTÓI KATALIN: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek (Nytud. Ért. 68.)

²⁷ MOLNÁR ALBERT: Dictionarium Ungarico-Latinum, Norimberga 1604. (III. bőv. kiad.: Heidelberg 1721.

MA.)

²⁸ PÁPAI-PÁRIZ—BOD: Latin—magyar szótár (PPB.)

- A) „*Orratlanít: denaso*”²⁹
- B) „*Orratlanít: die Nase abschneiden oder beißen*”
(azaz: az orrot legvágni vagy leharapni)³⁰
- C) „1585: *meg orratlanítom*”³¹

Kétségtelen tehát, hogy a szóval jelölt cselekvésnek széles körben ismertnek kellett lennie, nem sok idővel (természetesen nyelvtörténeti mércével mérve) a fenti szótárak összeállítása előtt. Hosszú időn át kellett léteznie a magyar társadalmi életben, különben nem lexikalizálódott volna.

Ennyi érvet tudtam mozgósítani azon hipotézisem mellett, hogy XIII–XV. századi megkülönböztető neveink közül a testi fogyatékoságra utalóknak egy jó része a feudális kor sajátos testi büntetési formáira vezethető vissza, különös tekintettel az orr- és fülcsonkításra. Ily módon egy különös alcsoportot képeztem PAIS DEZSŐ névtipológiájában, mely csoport véleményem szerint homogén, és nem a rendszeralkotási vágy az egyetlen oka születésének. A jogszokások és a személynevek tehát így módon egyes kitüntetett korokban és esetekben szoros kapcsolatban állhatnak egymással. Igyekeztem az ilyesféle nevet viselők feltételezett társadalmi helyzetére és e nevek eltűnésének okaira is fényt deríteni. Hogy sikerült-e? Ezt az olvasónak kell eldöntenie.

²⁹ MA.

³⁰ PPB.

³¹ Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum 1585. (CALEPINUS latin–magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rendezte: Melich János, Bp. 1912.)